

HƏVVA MƏMMƏDOVA
tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

**TARIXİMİZİN TƏDRİSİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
ERMƏNİSTANIN ƏRAZİ İDDİALARI, ERMƏNİ SEPARATİZMİ İLƏ BAĞLI
YARANMIŞ MÜNAQİŞƏLƏRİN DİNC YOLLA HƏLLİNİN BƏZİ
MƏSƏLƏLƏRİ**

1918-1920-ci illərdə AXC hökumətinin erməni separatizminə qarşı apardığı mübarizənin, sərhədlərlə bağlı münaqişəli məsələlələrin öyrənilməsi və tariximizin tədrisində bu problemlərə diqqətlə yanaşma çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. AXC-nin dövründə ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətində bütün ictimai-siyasi qüvvələrin yekdil fəaliyyətinin təşkili və bu təcrübənin də tədris prosesində tələbələrə çatdırılması olduqca vacib şərtidir. Problemin araşdırılması, öyrənilməsi beynəlxalq münasibətlər baxımından da bugünkü tariximiz üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi ekspansiyasının bu gün də davam etməsi, problemin həllinin beynəlxalq müzakirəyə çıxarılması, Azərbaycanın haqlı mövqeyinin əsaslandırılması, işğal altında olan ərazilərimizin azad edilməsi kimi köklü məsələlər problemin yalnız elmi əhəmiyyətə deyil, eyni zamanda siyasi məzmunu malik olduğunu təsdiq edir.

Çarizmdən miras qalmış inzibati-ərazi bölgüsünün əhalinin milli tərkibinə uyğun gəlməməsi yeni yaranmış Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində kəskin ziddiyyətlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuş və Azərbaycan hökuməti fəaliyyətə başladığı ilk günlərdə qonşulara müraciət edərək sərhəd məsələsində mürəkkəb vəziyyətin yaranmasının qarşısını almaq və mehriban qonşuluq münasibətləri bərqərar etmək məqsədilə respublikaların ərazisini elan etməzdən əvvəl üç tərəfli danışıqlarda bu məsələni müzakirə edərək, razılaşmaya nail olmaq təklifi irəli sürmüşdü. Ermənistan hökuməti Azərbaycan dövlətinin irəli sürdüyü təklifləri qəbul etmədi. Əksinə, onun təhriki ilə Dağıq Qarabağdakı erməni millətçiləri daha da fəallaşdılar.

Azərbaycan hökuməti Cənubi Qafqaz respublikaları arasında bütün mübahisəli məsələləri və ixtilafları dinc yolla həll etmək üçün Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinə, üç respublika nümayəndələrinin iştirakı ilə müşavirə keçirməyi təklif etmişdi. Bu məqsədlə 1918-ci ilin noyabrında Tiflisdə konfrans çağırmaq nəzərdə tutuldu. Lakin Ermənistan hökumətinin nümayəndə heyəti gəlmədi yenidən konfrans baş tutmadı. 1918-ci ilin dekabrında Gürcüstan ilə Ermənistan arasında müharibə başlandı. Hərbi əməliyyatları dayandırmaq üçün Azərbaycan dövləti işə qarışmalı oldu. Dekabrın 26-da Azərbaycan parlamentinin fəvqəladə iclasında M.Ə.Rəsulzadənin üç maddədən ibarət təklifi qəbul olundu. Təklif Ermənistan və Gürcüstan parlamentlərini öz respublikalarının hökumətlərini müharibəni dayandırmaq və sülhü bərpa etmək üçün qəti tədbirlər görməyə çağırırdı. Bu məqsədlə Gürcüstan və Ermənistan parlamentlərinə teleqramlar da göndərilmişdi. Teleqramlarda mübahisəli məsələləri qan tökməklə deyil, sülh danışıqları aparmaq yolu ilə həll edilməsi zərurəti göstərilirdi.

AXC-nin Xarici İşlər Nazirliyi Gəncə quberniyasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarının erməni talanlarından zərər çəkmiş Azərbaycan kəndlərinin təhqi-qatı üzrə Azərbaycan Fəvqəladə İstintaq komissiyasının üzvü Mixaylovun məruzəsi əsasında ermənilərin Qarabağdakı separatçı hərəkətləri dəqiq faktlarla açılib göstərilmişdi. Həmin faktların təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olur ki, öz-lərini həmişə

"əzabkeş", "məzlum" xalq kimi qələmə verən ermənilər Qarabağın dinc əhalisinə qarşı necə vəhşiliklər törətmişdilər (3, v. 1).

1919-cu il dekabrın 2-si, 8-i və 9-da Bekzadyan, Arqutinski və Arutyunovun N.Yusifbəyli, habelə, AXC parlamenti sədrinin müavini H.Ağayevlə keçirdikləri görüşlərdə erməni-azərbaycanlı konfransı ilə bağlı məsələlər müzakirə edildi. Əvvəldə açıqladığımız taktikaya əl atan ermənilər Zəngəzurdə müəyyən ərazilərdən azərbaycanlıları çıxardıqdan sonra yenə də vaxt qazanmaq və əldə olunan hərbi uğurları siyasi-diplomatik yolla möhkəmləndirmək məqsədilə konfransın keçirilməsinə razılaşıdılar. 1919-cu il dekabrın 14-ü ilə 21-i arasında Bakıda azərbaycanlı-erməni konfransı keçirildi. Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov konfransda giriş sözü ilə çıxış edərək bildirmişdi ki, Zaqafqaziya ayrı-ayrı müstəqil respublikalara ayrılsa da, bu respublikalar arasında ərazi məsələləri həll edilməmiş və mübahisəli qalmışdır. Tiflisdə açılmış Zaqafqaziya konfransı bu məsələlərin həlli üçün əsas istiqamətləri müəyyənləşdirdi. Zaqafqaziya respublikaları arasında xeyirxah qonşuluq münasibətlərini qurdu. Çox təəssüf ki, yaranmış siyasi vəziyyət ucbatından konfrans öz işini dayandırdı və bir çox məsələlər həll edilməmiş qaldı. Bunların içərisində ən mühümü Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazilər məsələsi idi.

23 noyabr müqaviləsi bu mübahisələri həll etməyin ümumi vəziyyətini müəyyənləşdirdi. İndiki konfransın vəzifəsi bu vəziyyəti ətraflı şəkildə işləyib hazırlamaqdır (5, s.398).

Konfransda Azərbaycanın təklif etdiyi Zaqafqaziya konfederasiyasını yaratmaq ideyası Ermənistan hökuməti tərəfindən qəbul edilsə də, onların sonrakı hərəkətləri göstərdi ki, Ermənistan bu ideyanın həyata keçirilməsinə maraqlı deyil.

Konfransın dekabrın 14-də birinci və dekabrın 21-də keçirilmiş ikinci plenar iclaslarının protokolları (15, 17, 19 dekabr tarixli, 1, 2, 3) tərəfimizdən ətraflı araşdırılmış və bunun nəticəsində ümumiləşdirdiyimiz mühüm cəhətləri qeyd etməyi lazım bilir ki, tədris prosesində bu mühüm cəhətlər diqqət mərkəzində olmalıdır:

F.Xoyskinin siyasi səciyyəli (respublikalararası saziş) məsələləri konfransın gündəliyinə salmaq, ilk növbədə isə ərazi problemlərini müzakirə etmək təklifləri və M.Hacinskinin 23 noyabr sazişinə uyğun olaraq sərhəd mübahisələrinin həllini konfransın əsas vəzifəsi sayması Arutunyanın qaçqınlar və müvəqqəti sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi məsələlərinin araşdırılması və Bekzadyanın ərazi mübahisələrinin qəti həlli üçün hələ lazımı şərait və vaxtın yetişməməsi mülahizəsi ilə üzləşdi;

Azərbaycan tərəfi (Xoyski) müvəqqəti sərhədlərin - demarkasiya xəttinin heç nə verməyəcəyi qənaətilə 23 noyabr aktını «Status kvo» kimi götürərək ərazi-sərhəd məsələlərinin qəti həllini yubarmamağı vacib saymışdı;

Çox önəmli bir məqamı - hər iki respublikanın orientasiyası məsələsinin (ermənilərin Azərbaycanı Türkiyəyə hüsn-rəğbət bəsləyərək onunla birləşmək arzusuna düşməsindən, azərbaycanlıların isə Ermənistanın Denikinlə müqavilə bağlamasından şübhələnmələri) onlar arasında qarşılıqlı etimadsızlıq yaratmaqla, dostluq münasibətlərinin qurulması və ərazi mübahisələrinin həlli yolunda başlıca maneçiliyini vurğulayan M.Hacinski Qafqaz respublikalarının konfederasiya formasında birləşməsinə təklif etmişdi;

Ermənilərin (Bekzadyan) Denikinlə heç bir müqavilə bağlanmamasına dair mülahizəsinin (23 noyabr sazişi dəlil gətirməklə) müqabilində azərbaycanlılar Zəngəzurdakı son hadisələrə əsasən əks tərəfin həmin sazişə əməl etmədiyini xatırlatmışdılar;

Ərazi məsələsi ilə bağlı müzakirələrdə: a) bu problemə dair bütün aspektlərin və məruzəçilərin müəyyənləşdirilməsi, demarkasiya xətti anlayışını və onun niyə məhz müvəqqəti olmasının səbəblərinin aşkarlanması (Xoyski); b) erməni tərəfinin bu məsələ ilə

bağlı mövqeyi tamamilə aydın olmadığından ona aid baxışların açıqlanması (Vəkilov); v) tərəflərin hazırlıqsızlığına görə məsələnin müzakirəsinin təxirə salınması (Arutunyanst); q) dərhal müzakirələrə başlanılması (Bekzadyan) kimi təkliflər səslənmiş, məruzəçilər təyin etmək qərarına alınmışdı;

Sonrakı fikir mübadilələrinin gedişində Azərbaycan tərəfi ermənilərin həm bir-birilə uzlaşmayan mövqelərini görərək və hələ də tam açıqlanmayan niyyətlərini duyaraq ərazi məsələlərinin bütövlükdə konfransın müzakirəsinə qoyulmasını bildirmişdi. O bu problemin xeyli dərəcədə mürəkkəb və dolaşq, iki dövlət arasındakı çoxlu gərginliklərin mənbəyi olmasını, hökumətlərin fərqli nöqteyi-nəzərlərini, hazırkı anda sərhədlərin kəskin ayrılmasının daha mənfi nəticələr verə biləcəyini nəzərə alaraq indiki şəraitdə məsələnin Ermənistan nümayəndələrinin təklifinə uyğun, yəni məhz demarkasiya xəttinin müəyyənləşdirilməsi formasında həllinə razılaşmışdı. Xoyski eyni zamanda Güney Qafqaz respublikaları konfransının təcrübəsindən çıxış edərək bunun əməli nəticələr verməyəcəyini xatırlatmış, çıxış yolu və vasitəsi kimi yenə də Qafqaz dövlətlərinin siyasi birliyinin konfederasiya forması üzərində dayanmışdı.

Müzakirələrin sonuna yaxın erməni tərəfi (Arutunyanst) konfederasiya məsələsinin öz hökuməti ilə razılaşdırılmalı olduğunu, demarkasiya xətti və ya müvəqqəti «modus vivendi»yə gəldikdə isə onun artıq 23 noyabr sazişi ilə müəyyənləşdiyini, həmin aktın bu konfransda yenidən təsdiqlənə biləcəyini söyləməklə iclaslara müvəqqəti ara verib sonra Tiflisdə davam etdirmək təklifini bir daha təkrarlamışdı. Bunun cavabında Xoyski adı çəkilən sazişin mətninə istinadən bu konfransın onu yenidən təsdiq etmək səlahiyyətində olmadığını göstərmişdi, Arqutinski və Dolqorukov isə nümayəndə heyətlərinin konfransın plenar iclasında iki məsələyə: 1) respublikalar arasındakı hərbi əməliyyatların dayandırılması və 2) bundan sonra bütün mübahisəli problemlərin danışıqlar yolu ilə həll edilməsinə dair öz mövqelərini qəti açıqlamaları təkliflərini irəli sürmüşlər.

Ümumiyyətlə isə bu konfrans iki dövlət arasındakı münasibətlərə heç bir aydınlıq gətirmədi, mübahisəli ərazi - sərhəd məsələlərinin, o cümlədən də Zəngəzur probleminin həllində əməli işlər görə bilmədi və Güney Qafqaz respublikalarının konfederasiyası məsələsinə dair Tiflisdə konfrans çağırmaq haqqında qərar çıxarmaqla başa çatdı. Bütün bunlar göstərdi ki, Ermənistan hökuməti müttəfiq dövlətlərin gözü qarşısında özünü nüfuzdan salmamaq üçün sözdə danışıqlara girməyə razılıq verir, lakin real işə, məsələlərin həllinə gəldikdə müxtəlif bəhanələrlə boyun qaçırdı. Azərbaycan hökuməti isə dəfələrlə bəyanat verərək Ermənistanla mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etməyə hazır olduğunu bildirmişdir.

1919-cu il dekabrın 22-də parlamentdə çıxış edən yeni hökumətin baş naziri N.B.Yusifbəyov parlament üzvləri qarşısında öz hökumətinin fəaliyyət proqramını açıqlayarkən əsas məsələ olan Qarabağ məsələsinə xüsusi fikir vermişdir. O bildirmişdir ki, Qarabağın 2/3 hissəsi bizim əlimizdə, Zəngəzur qəzasının yarısı isə erməni qiyamçılarının əlindədir. Biz bu məsələni dinc yolla həll etməyin tərəfdarıyıq və böyük dövlətlərin nümayəndələri bunu dəstəkləyir. Biz sülhün əleyhinə deyilik. Biz bütün məsələlərin həlli vasitəsinə sülhdə görürük. Buna görə də biz bu məsələləri dinc yolla həll etməyə hazırıq (1,v.3-5).

Azərbaycan hökuməti bundan sonra da dəfələrlə bəyanat verərək bildirmişdir ki, Ermənistanla mübahisəli ərazi məsələlərini dinc yolla həll etməyə hazırdır. 1920-ci il fevralın 26-da Azərbaycanın xarici işlər naziri F.Xoyski Ermənistanın xarici işlər nazirinə nota göndərmişdi. Həmin notada deyilirdi: «Mənim tərəfimdən sizə xəbər verilmişdi ki, bizim hökumətimiz 23 noyabr müqaviləsinə dönmədən əməl edir. Lakin bu müqavilənin bağlanmasından sonra erməni qoşunları Zəngəzur rayonunda 40-a qədər

azərbaycanlı kəndini məhv etmişdir. Yanvarın 19-da erməni hökumətinin qoşunları silahlı bəndlərlə birlikdə Şuşa qəzası istiqamətində hücum əməliyyatlarını davam etdirmiş, yol boyunca yerləşmiş Azərbaycan kəndlərini məhv etmişdir. Yalnız bundan sonra bizim hökumətimiz Azərbaycan kəndlərinin dağılmasının qarşısını almaq və 23 noyabra qədər mövcud olmuş vəziyyəti bərpa etmək üçün silahlı dəstə göndərmişdir ki, erməni qoşunlarının hücumunun qarşısı alınsın» (6, N 53, 1920). Lakin Ermənistan hökuməti əvvəllər olduğu kimi, indi də qeyri-konstruktiv mövqedə qalaraq, yalandan danışıqlara hazır olmağa razılıq versə də, əslində onlar özlərinin gizli emissarlarını Qarabağa göndərərək yerli erməni əhalisini Azərbaycan hökumətinə qarşı qiyam qaldırmağa çağırırlar.

Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağda erməni separatçıları hərbi yolla aradan qaldırmaq üçün Ermənistan hökumətinə və Qafqazdakı müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə teleqram göndərərək, bu məsələləri dinc yolla həll etməyə hazır olduğunu bildirir. 1920-ci il aprelin 5-də Azərbaycanın xarici işlər naziri F.X.Xoyski İngiltərənin və Fransanın Qafqazdakı ali komissarlarına və İtaliyanın siyasi agentı Qabbaya teleqram göndərmişdir. Həmin teleqramda Xoyski bildirir ki, mən Qarabağ məsələləri haqqında martın 28-də dəqiq məlumat vermişdim. Bu məlumatdan siz görürsünüz ki, ermənilər bütün Qarabağı zorakılıqla tutmaq məqsədi ilə müəyyən təşkilatlar tərəfindən qabaqcadan hazırlanmış plana əsasən bizim əsgərlər üzərinə xaincəsinə hücum etmişlər (4, s.576-577). Onu da bildirirəm ki, guya Qarabağ ermənilərinin blokadaya alınması, ermənilər üçün Şuşa-Yevlax yolunun bağlanması və erməni kəndlərinin artilleriya atəsinə məruz qalması haqqında məlumatlar həqiqətə uyğun deyildir. Azərbaycan hökuməti öz xalqının taleyi üçün məsuliyyət daşıdığına görə bir qrup təxribatçı tərəfindən törədilmiş bu qiyamı yatırmaq üçün təcili tədbirlər görmüşdür.

«1920-ci il aprelin 8-də Fransanın, İngiltərənin ali komissarları və İtaliyanın siyasi agentı Qabba Qarabağda, Qazaxda, Ordubadda baş verən hadisələr haqqında nota vermişdilər. Həmin notada Ermənistan və Azərbaycan hökumətlərindən tələb olunur ki, Qarabağ və digər ərazilərdə baş verən hadisələri dinc yolla nizama salsınlar. Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri Gürcüstan hökumətinin çağırışı ilə mübahisəli məsələləri həll etmək üçün Tiflisdə keçirilməsi nəzərdə tutulan konfransa gəlməyə razılıq vermişlər. Biz də öz tərəfimizdən buraya müttəfiqlərin komissiyasını göndəririk ki, maraqlı hökumətlərin zəruri tədbirlər gördüyünə əmin olunsun» (5, s.516).

Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyi 1920-ci il aprelin 8-də özünün Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinə teleqramla göndərmişdir. Həmin teleqramda bildirilir ki, Azərbaycan hökuməti 1918-ci ildən indiyə qədər Zaqafqaziyada azərbaycanlılarla ermənilər arasında baş vermiş hadisələri izah etmək və aydınlaşdırmaq üçün Zaqafqaziya respublikalarının nümayəndələrinin iştirakı ilə müttəfiqlərin komissiyasının yaradılmasını alqışlayacaqdır. Azərbaycan xalqı bu komissiyanın yaradılmasını səbirsizliklə gözləyir.

«1920-ci il aprelin 9-da Tiflisdə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının konfransı açılmışdır. Konfransın sədri Gürcüstanın xarici işlər naziri Qeçekori seçilmişdir. Konfransın gündəliyi məsələsinə keçərkən Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri bildirmişlər ki, hər şeydən əvvəl, Qarabağda azərbaycanlılarla ermənilər arasında baş vermiş hərbi əməliyyatları dayandırmaq haqqında məsələ müzakirə edilsin. Onlar bildirdilər ki, bu qanlı qırğın dayandırılmadan konfrans öz işinə sakit və səmərəli şəkildə başlaya bilməz.

Azərbaycan nümayəndə heyəti bildirdi ki, biz məsələnin bu cür qoyuluşuna etiraz etmirik. Lakin bu məsələ Ordubadda, Naxçıvanda, Qazaxda baş vermiş münaqişələrlə birlikdə müzakirə olunmalıdır.

Ermənistan nümayəndələri buna etiraz etdiyindən konfrans öz iclasını aprelin 10-na səhər saat 10-na keçirdi» (2, v.12-13).

Lakin Ermənistan hökuməti bu konfransı davam etdirməyi özünə lüzum bilmədi. Parlamentin sənədlərindən bir daha məlum olur ki, Azərbaycan hökuməti münafişənin dinc yolla nizama salınması üçün təşəbbüs göstərmişdirsə də, erməni tərəfi müxtəlif bəhanələrlə konfransın işini pozur və yeri gəldikcə müttəfiq dövlətlərin dəstəyini qazanmaq üçün «yazıq» görkəmi alırdılar.

Son illər müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20 faizinin işğal edilməsinə səbəb olmuş erməni terrorizminə qarşı dövlətimizin apardığı mübarizə vasitələrinə də tarixilik və müasirlik baxımından fərqli xüsusiyyətlərlə bərabər, oxşar cəhətlər də vardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin tarixi varisi olduğundan bu istiqamətdə həyata keçirdiyi tədbirlər və təhlükənin mənbəyi məhyyətə eyni məzmunludur.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.MDA.F. 894, siy. 7, iş 8.
- 2.MDA.F. 894, siy. 10, iş 58.
- 3.MDA.F. 970, siy. 1, iş 161.
- 4.Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. Баку, Изд. Азербайджан, 1998, 634 с.
- 5.Азербайджанская Республика. Документы и материалы 1918-1930 гг. Баку, Элм, 1998, 616 с.
- 6.Арский Р. Кавказ и его значения для Советской России. Петроград, 1921.

МАМЕДОВА Х.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МИРНОГО РЕШЕНИЯ КОНФЛИКТОВ, ВОЗНИКШИХ В СВЯЗИ С ТЕРРИТОРИАЛЬНЫМИ ПРЕТЕНЗИЯМИ И АРМЯНСКИМ СЕПАРАТИЗМОМ, В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКИЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье исследованы попытки мирного решения территориальных споров с Арменией правительства АДР, одновременно подчеркивается актуальность и значимость этого вопроса в преподавании истории Азербайджана.

МƏMMƏDOVA H.

SEVERAL ISSUES OF AZERBAIJAN PUBLIC REPUBLIC'S ATTEMPTS DUE TO PEACEFUL SOLVING OF THE CONFLICT APPEARED IN THE RESULT OF ARMENIA'S TERRITORIAL CLAIMS AND ARMENIAN SEPARATISM

From the historical and modern points of view in the methods of struggle of our state against the armenian terrorism that caused in the occupation of 20 percent of Azerbaijan Republic's territory, there are not only different, but also similar features in the latest years. As, Azerbaijan Republic is the historical heir of the Public Republic of Azerbaijan the activities that it realises in this direction and the sources of danger are the same. There must be paid a special attention to these issues in the process of teaching of Azerbaijan History.

Рәयчиләр: т.е.н.З.Байрамов, т.е.д.А.С.İsgəndərov.